म. ग्र. सं. वाचनालय, ठाणे
विषय
दा. क्र. ६२६४

IRBK-0106264

ऐतिहासिक कथामाला : १० :

६२६४

सवाई माधवरावाची कथा

●

संपादक :

श्री. विश्वेश्वर

म. प्र. लो. बा. ग्रन्थालय शाखा.
क्र. ६२६४

IRBK-0106264

किंमत ८ आणे

★ चित्रशाळा प्रकाशन, पुणें

मुद्रक व प्रकाशक :
दामोदर त्र्यंबक जोशी,
बी.ए. (टिळक), चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव, पुणें २.

• • •

आवृत्ति पहिली
१९५७

• • •

सर्वाधिकार
प्रकाशकाधीन

अनुक्रमणिका

१.	बारभाई	३
२.	फितूर	६
३.	राघोबादादाचा बंदोबस्त	९
४.	टोपीवाला ठार झाला !	११
५.	जब तक नाना तब तक पूना	१४
६.	इंग्रजांचा वकील मॅलेट	१६
७.	जशास तसें	१८
८.	घाशीराम कोतवाल	२१
९.	अहल्याबाई	२४
१०.	तुम्ही माझे दोन हात	२६
११.	पाटीलबुवा	२८
१२.	सोन्याचा दिवस	३१
१३.	दख्खनचा दिवा मालवला	३३

• • •

वा वा.
क्र. १३५७

सवाई माधवरावाची कथा

: १ : बारभाई

पुण्याला पेशवे कारभार पाहात; पण वेळ कठीण आली. चुलत्या–पुतण्यांचें वांकडें आलें. चुलत्याला राज्य पाहिजे होतें म्हणून त्यानें पुतण्याचा खून करविला. (१७७३) हा चुलता म्हणजे राघोबादादा आणि पुतण्या म्हणजे नारायणराव. नारायण-रावाचा खून झाल्यामुळें पुण्याला मोठी वाईट दशा आली. राघोबादादाचा स्वभाव भित्रा होता. कोणतीहि गोष्ट धडाडीनें पुरी करण्याचें त्याला माहीत नव्हतें. पेशव्यांच्या गादीवर बसण्याचें तर त्याच्या मनांत होतें; पण धाडस होत नव्हतें. कारण राघोबाला लोकांचा पाठिंबा नव्हता. लोकांची भावना नारायणरावाच्या वंशांत गादी चालली पाहिजे अशी होती.

राघोबादादा

नारायणरावाचा खून झाला तेव्हां त्याची बायको गंगाबाई गरोदर होती. गंगाबाईचा सुद्धां खून होईल असें वाटूं लागलें. कारभाऱ्यांना काळजी पडली. मग गंगाबाईला पुरंदरच्या किल्ल्यावर नेऊन ठेवलें.

पेशवाईचा कारभार कांहीं प्रमुख मंडळी पाहूं लागली.

खाराम बापू बोकील, हरीपंत तात्या फडके, त्रिंबकराव मामा ना फडणवीस ही चार बारभाईंतील प्रमुख मंडळी. नेक सरदार मदत करीत म्हणून या जमावाला

कारस्थान ' म्हणतात. 'बाराभाई' म्हणजे बारा माणसें एकत्र जमून केलेलें कारस्थान. मंडळी बाराच होती असें नाहीं. 'बारभाई' ही बोलण्याची रीत आहे.

पुरंदर किल्ला

नारायणरावाचा खून झाल्या-बरोबर राघोबा पुण्यांतून बाहेर पडला आणि मोहिमेवर निघाला. त्याच्याबरोबर कांहीं सरदार गेले. त्यांतला एक एक सरदार कांहीं तरी निमित्त काढून परत पुण्याला आला आणि बारभाई कारस्थानांत सामील झाला. राघोबादादानें पेशवा व्हावें, असें कोणालाच वाटत नव्हतें. राघोबा मोहिमा करीत हिंडत होता आणि त्याचबरोबर आपल्याला कोण कोण सरदार अनुकूल आहेत हें पाहात होता. राघोबा थेट उज्जैनपर्यंत गेला. इकडे पुण्याला बारभाई राज्यकारभार पाहूं लागले. गंगाबाई पुरंदर किल्ल्यावर होती ती बाळंत झाली आणि तिला मुलगा झाला. (जन्म : सोमवार दिनांक १८ एप्रिल १७७४). सगळ्या मराठमंडळाला आनंद झाला. मुलगा माधवरावासारखा पराक्रमी, तेजस्वी आणि न्यायी निघावा म्हण सवाई माधवराव असें ठेवलें. चोहोंकडे हत्तीवरून साखर माधवराव चाळीस दिवसांचा होतांच त्याला पेश

मिळालीं. " राजाराम नरपति हर्षनिधान, माधवराव नारायण प्रधान " असा शिक्का सवाई माधवरावाच्या नांवानें करण्यांत आला. पेशवाईचीं वस्त्रें सातारच्या राजाकडून येत. सातारला रामराजा होता. त्यालाच कागदोपत्रीं राजाराम म्हणत.

सवाई माधवरावाला पेशवाईचीं वस्त्रें मिळाल्यानें राघोबादादाच्या अंगाची लाही लाही झाली; पण उपाय सुचेना. मग राघोबादादा इंग्रजाला मिळाला. राघोबा इंग्रजाला म्हणाला, " तुम्ही मला पेशव्याच्या गादीवर बसवा. मी तुम्हांला पेशवाईंतला मुलूख तोडून देतों. तुम्हांला चांगलीं चांगलीं गांवें देतों. "

इंग्रज " हो हो " म्हणाले. इंग्रज राघोबाशीं गोड गोड बोलूं लागले. आणि इकडे बारभाईंशींहि गोड गोड बोलूं लागले.

सवाई माधवरावांच्या दरबाराला इंग्रज हजर राहिले आणि त्यांनीं पेशव्याला पोशाक नजर केला. लहान पेशव्याला दाजीबा पटवर्धन तळहाताच्या फोडासारखा जपत होता. पटवर्धन बाल पेशव्याला मांडीवर घेऊन दरबारांत बसे. अगदीं लहानपणीं पेशवाईच्या गादीवर बसलेला सवाई माधवराव कसा गोजिरवाणा आणि सुंदर दिसत असेल बरें !

: २ : फितूर

पेशव्यांच्या घरकामांत राबणारीं गडीमाणसें शेंकडों होतीं. बाप, आजा, पणजा यांपासून वंशपरंपरेनें नोकरी करणारे अनेक गडी आणि अनेक बाया होत्या.

राघोबादादा आणि कारभारी मंडळी यांचें बिनसलें; कारण काय तर नारायणराव पेशव्यांचा खून. तेव्हांपासून कांहीं चाकरमाणसें राघोबादादाच्या मागें असत; तर कांहीं चाकरमाणसें कारभाऱ्यांकडे म्हणजे बाल पेशवा सवाई माधवरावांच्याकडे असत. चाकरांतला चुलता राघोबादादाकडे, तर त्याचा पुतण्या छोट्या पेशव्याकडे. आई पेशव्याकडे, तर मुलगी राघोबाकडे. अशा प्रकारें चाकरमाणसांचे नातलग दोन्ही पक्षांकडे होते.

याचा परिणाम काय झाला ? कितीहि गुप्त योजना केली तरी ती फुटण्याला वाव मिळाला. सवाई माधवरावाच्या जिवाला धोका पोहोंचूं नये म्हणून मुद्दाम बाल पेशवा पुरंदरावर ठेवला होता. पुरुषोत्तम दाजी पटवर्धन पेशव्याची डोळ्यांत तेल घालून काळजी बाळगीत होता. असें असून एक दिवस एका बाईनें बाल पेशव्याचा खून करण्याचा विचार केला. म्हणजे असेः सवाई माधवरावाकडल्या बाईला राघोबादादाकडल्या बाईनें मसलत सांगितली कीं, "तूं बाल पेशव्याला ठार मार म्हणजे मग तुला मोठी जहागीर मिळेल."

जहागिरीच्या आशेनें व पैशाच्या मोहानें घरकाम करणारी बाई बाल पेशव्याचा खून करण्याची संधि बघूं लागली; पण तिला संधीच

बारकाईनें झाडा घेतांच एक बारकी सुरी त्या बाईजवळ आढळली.

मिळेना. जेव्हां पहावा तेव्हां पुरुषोत्तम दाजी पटवर्धन पेशव्याकडे 'त्रतः लक्ष देत आहे. एक दिवस बाईला संधि मिळाली. पुरुषोत्तम दाजी ़टवर्धन दुपारचा आडवा झाला होता. बाईला वाटलें, लागली दाजी पटवर्धनाला झोप. बाई निघाली आणि पेशव्यांच्या झोपण्याच्या चालींत शिरूं लागली. झोपण्याच्या खोलीशीं या बाईचा कांहींच संबंध ता. दाजीला झोप कोठची ! दाजी खडबडून उठला. दाजी चौ म सोडला, " पकडा त्या बाईला. "

ना यांनीं बाईला पकडलें. दाजीपुढें उभें केलें. बाई गयावया करूं ो ऽी. माझ्याकडे काय, मी श्रीमंतांचे कपडे धुण्यास न्यायल ी. ऽ होतें,

दाजी म्हणाला, " तुझें तें काम नाहीं. तूं कां आलीस ? द्या ग बायांनो हिचा झाडा."

दाजीच्या हुकमाबरोबर दुसऱ्या बायांनीं या बाईला आडोशाला नेलें. लुगडें-ओचा सर्व तपासलें. कोठें कांहीं हत्यार आढळलें नाहीं.

बाया म्हणाल्या, " नाहीं हो दाजी, कांहींच घावलं नाहीं.

दाजीचा संशय जाईना.

दाजीनें पुन्हां हुकूम सोडला, " नीट झाडा द्या."

बाया बिचाऱ्या हुकमाच्या ताबेदार !

बाया पुन्हां झाडा घेऊं लागल्या. बाईचें सर्व शरीर तपासलें. शरीर तपासतां तपासतां बाईचे केस तपासले. केसांचा बुचडा उलगडला. त्याबरोबर एक बारकी सुरी बाहेर पडली.

दाजीचा संशय खरा ठरला. बाई कबूल झाली. मी बाल पेशव्याचा प्राण घेणार होतें. मला त्याबद्दल मोठें इनाम मिळणार होतें. स

दाजीनें दुसरें तिसरें कांहीं केलें नाहीं. त्या बयेला ए गोणत्यांत घातलें, गोणत्याचें तोंड शिवून टाकलें आणि त्य अवदसेला कड्यावरून लोटून दिलें !

बाल पेशव्यावरचें हें अरिष्ट टळलें म्हणून त्याची घेऊन दृष्ट काढली.

: ३ : राघोबादादाचा बंदोबस्त

कारभारी मंडळी पेशवाईचा कारभार हाकीत होती; पण राघोबादादा स्वस्थ नव्हता. तो इंग्रजाला सामील होई आणि पेशवाईवर संकट आणी. इंग्रज व राघोबा यांचा बंदोबस्त केलाच पाहिजे अशी कारभाऱ्यांना जाणीव झाली.

हैदरअली

पुण्याहून हैदरला पत्र गेलें, निरोप गेला; निजामाला पत्र गेलें, निरोप गेला. नागपूरच्या भोसल्यांना पत्र गेलें, निरोप गेला. सर्वजण पेशव्यांच्या बाजूचे झाले. शिंदे व होळकर हे तर पेशव्यांचेच सरदार. त्यांनींहि होकार दिला. मग काय झालें ?

पेशव्यांची सेना मुंबईच्या बाजूला वडगांवकडे इंग्रजांवर चालून गेली. हैदर व निजामाची सेना मद्रासकडे इंग्रजांवर चालून गेली. नागपूरकर भोसले, शिंदे व होळकर कलकत्त्याकडे इंग्रजांवर चालून गेले.

खाल॰ ळीकडून इंग्रजांविरुद्ध लोक उठले; तेव्हां इंग्रजानें राघोबाची
संबंध चौक॰ राघोबादादाला पुणें दरबारच्या हवाली केलें. पुणें
दाजी नाना॰त्र कारभारी मंडळींनीं राघोबाला तीन लक्ष रुपये
आणि॰विलें. मग दादानें कोपरगांवला वाडा बांधला व
करूं ग॰ अ॰लागला. राघोबादादाच्या बरोबर त्याची बायको
न्यायल

आनंदीबाई कोपरगांवालाच राहूं लागली आणि सात वर्षांचा दुसरा बाजीराव आईबरोबर कोपरगांवालाच राहूं लागला. म्हणजे आतां राघोबादादाचा बंदोबस्त झाला.

आम्ही राघोबाला मुळींच मदत करणार नाहीं, असें इंग्रजानें कबूल केलें.

महादजी पाटीलबुवा शिंदे यांची इंग्रजानें विनवणी केली आणि पुणें दरबारशीं सलोखा केला. (इ. स. १७८२) या तहाला 'सालबाईचा' तह म्हणतात. या वेळीं बाल पेशवा सवाई माधवराव सारा आठ वर्षांचा होता. त्याच्या नांवावर पुण्याची कारभारी मंडळी सगळा मराठी राज्याचा कारभार पाहात होती.

पुण्याच्या प्रधानकीच्या गादीबद्दल शिंदे, होळकर, भोसले, निजाम, हैदर यांना आदर होता म्हणून निरोपाबरोबर व चिठ्ठीबरोबर ते मदतीला धांवून येत होते आणि राज्याचीं मोठमोठीं कामें होत होतीं. त्यांनीं जर मदत केली नसती तर राघोबादादा स्वस्थ बसला नसता आणि इंग्रजाला आपले हातपाय ताबडतोब पसरतां आले असते.

☆ ☆ ☆

अनुक्रम ....
विभाग ....
क्रमांक ....
क. दि. ....
ग्रंथालय शाखा

:४: टोपीवाला ठार झाला !

सालबाईच्या तहापूर्वीची कथा. सवाई माधवराव चार वर्षांचा होता. बाल पेशवा न अडखळतां बोलत होता आणि न अडखळतां चालत होता. दरबारी मंडळी बाल पेशव्याचें कौतुक करीत होती. नाना, बापू, पटवर्धन सारेजण पेशव्याला फार जपत होते. पेशव्याचें दुपारचें जेवण झालेलें होतें. थोडें फार खेळून बाल पेशवा आराम करीत होता. पेशव्याला डोळा लागलेला होता. तेथेंच कारभारी मंडळी जमलेली होती आणि हळूं हळूं बोलत होती. तळेगांव दाभाडे व वडगांव यांच्या दरम्यान इंग्रजांशीं पेशव्यांची लढाई चाललेली होती. इंग्रजांचा जोर वाढलेला आहे, आणखी मदत पाठवा, असें पत्र घेऊन जासूद आला होता. कार[भार्]यांनीं अगोदरच तोफखाना पाठवला होता. अजूनहि इंग्रजांचा पराभ[व] होत नाहीं याबद्दल कारभारी मंडळीला चिंता लागून [रा]हिली होती.

मंडळींच्या बोलण्याच्या आवाजामुळें जवळच झोपलेल्या बाल [पेशव्या]ची झोप उडाली व तो काय झालें, मंडळी कां जमली आहेत, [या]संबंध चौकशी करूं लागला.

नाना–बापूंनीं मोठ्या खुबीनें बाल पेशव्याला सांगितलें कीं, [आपली] आणि टोपीवाल्याची लढाई तळेगांव दाभाडे–वडगांवजवळ [चालू आहे] आणि टोपीवाला कांहीं आटोपत नाहीं.

खोल, संबंध, दाजी, करूं, न्यायल

" टोपीवाला कापून काढला, आपला जय झाला. टोपीवाला शरण आला. "

एवढें ऐकतांच बाल पेशवा ताडकन् उठून उभा रा[illegible] आणि म्हणाला, " आणा माझी तरवार. आताच टोपि नसता कापून काढतों." नें.

छोट्या श्रीमंतांचें बोलणें ऐकून दरबारी मंडळीला ☆ वाटलें. तेवढ्यांत एक सेवक शेजारच्या खोलींत गेला आणि छोट्या श्रीमंतांना एक छोटीशी तरवार आणून दिली.

सवाई माधवरावानें ती तरवार आपल्या हातांत घेतली मोठ्या अवसानांत उभें राहून हवेंत कांहीं वेळ ती तरवार [illegible] आणि मग कारभाऱ्यांना छोटे श्रीमंत म्हणाले, " टोपीवाला काढला. आपला जय झाला. टोपीवाला शरण आला. "

'कारभाऱ्यांचे चेहरे फुलले आणि
झालें तर किती बहार होईल ?"
टोपीवाल्याची आ होतें ! एक जासूद हंसत हंसतच
तोटोबाचें वडगांव यांव लवून श्रीमंतांस मुजरा केला आणि
गाली. टोपीवाला अची थैली धन्यापुढें ठेवली.
आवेश चढला.
जीव घाबरूं लाग असा मजकूर होता : " आपणांक डीतच
ता. अशी टं घेऊन आले. ताबडतोब आम्ही न सोडली.
विला. आमच्या बाजूतें, याचा इष्टुर फाकड्याला
मराठ
अंदाज लागे. मध्यें पायदळ होतें वर चढला. त्यानें दुर्बिण काढली
आणि मरा वडगांवच्या णी करूं लागला. ही गोष्ट हरीपंत
फडक्यांना ध्या वारा आम्हांला दार पानसे तोफा डागीतच होता.
इष्टुर हुकूम झाल आपल्या सेने तोफेचें तोंड फाकड्याकडे केलें. गोळा
अत आणि फा डावर चढून ! इंग्रजाला पळतां भुई थोडी झाली.
कार याचा आणखी एक सेनापति होता, त्याचें नांव कर्नल के. या
पराभ याला पाटीलबुवांनीं यमाच्या घरीं पाठविलें. टोपीवाल्यानें पांढरें
हिली उभारलें. पांढरें निशाण म्हणजे शरण आल्याची खूण.
मराठ्यांना शरण आला. राघोबाला तुमच्या ताब्यांत देतों
खोल पण तसें कांहीं टोपीवाला वागला नाहीं. मग पुन्हा
संबंध ीं लढाई केली. पुन्हा टोपीवाल्याला जेरीला आणलें; तेव्हां
दाजीनें घोबादादाला पेशव्यांच्या ताब्यांत दिलें आणि जिंकलेला
शव्यांच्या स्वाधीन केला (१७७९ ते १७८२). तेव्हां टोपीवाला
" जब तक नाना तब तक पूना. " नाना जिवंत असेपर्यंत
करूं
न्यायल गायची म्हणजे मराठ्यांचें राज्य जिंकायची आशाच नको !

☆ ☆ ☆

: ६ : इंग्रजांचा व...

तुम्ही ह्या पुस्तकांत जें सवाई माधवरा... चित्र पाहातां ...ा चितार्‍याचें तें मूळ एका इंग्रजानें काढलेलें आहे. ...ई मॅलेट. नांव वेल्स. वेल्स पुण्यालाच मरण पावला. वेल्सचा

मॅलेट हा इंग्रजांतर्फे पेशव्यांकडे वकील होता. मॅलेटला मॅलेट व सवाई माधवराव यांची फार दोस्ती होत... आवड चित्रकला, शिकार व घोडदौड यांची आवड होती. ...सवाई त्यानें सवाई माधवरावाच्या ठिकाणीं उत्पन्न केली. मॅलेटमुळे ... माधवरावानें शनिवारवाड्यांत चित्रशाळा काढली. वेल... चित्रशाळेचा शिक्षक. या वेल्सनें सवाई माधवराव, महा... ...ली. ... नाना यांचीं चित्रें काढलीं. वेल्सपाशीं आपल्याकडील पुष्क... नसता... चित्रकला शिकले. यांपैकीं गंगाराम तांबट पुढें फार ...ते. आला. गंगाराम तांबटानें अजिंठ्याच्या चित्रांच्या नकला केलेल्या... ☆

मॅलेटनें पेशव्याला घोडे, गाडी, दुर्बिण, पृथ्वीचे गो...ि इतर निरनिराळे जिन्नस नजर केले.

मॅलेट पुण्याच्या लोकांत मिसळे. लग्न, मुंजी, ग...ली यांसारख्या समारंभाला तो मुद्दाम हजर राही. पेशव्यांब... खर्ड्याच्या लढाईच्या वेळीं हजर होता. त्या वेळीं त्यानें पे... फौजेची स्थिति पाहिली होती. इंग्रजांच्या मानानें पेशव्यां... कवायतींत व शिस्तींत मागासलेली होती.

मॅलेटला राहाण्यासाठीं एक वाडा दिला होता; पण

पसंत पडला नाहीं. मग त्यानें संगमावर बंगला बांधला. मॅलेट
आणि ाचा वकील म्हणून आला तेव्हां त्याचा लवाजमा असा होता.
बारांत शिरला. जासुदार पैकीं पालखीचे धनी ३, घोडे ३५, शिबंदी २००,
गांवहून आणलेल्या निरे, हमाल कामाठी ५०, भोई ७५, महार ४२५, हत्ती
थैलींतील पत्रांत, तंबू ३, राहुट्या ३. सवाई माधवरावास नजर
राव पानसे तोफखा लेटनें भला उंचच उंच शहामृग पक्षी आणला होता.
जोराचा हल्ला चढतां आणतांच तो पक्षी घाटाखालीं मरण पावला.
फखाना ठेवला होता. माधवराव व मॅलेट एकमेकांस मेजवान्या देत असत.
डेस्वार ठेवले होते. र मॅलेटनें सवाई माधवरावाला मेजवानी दिली. बरोबर
डा त केला. हरिपंततात्या वगैरे मंडळी गेली होती. त्या वेळीं एक
ठी ध ळ उडाली. डा जवाहीर व विलायती जिन्नस मॅलेटनें पेशव्याला
इष्टुर फाकडा ार रुपये श्रीमंतावरून ओवाळून टाकले.

शिंदे पाटीलबुवा मराठशाहीचा फायदा करतात, हें
स नको होतें. मॅलेटनें युक्तीयुक्तीनें नानाला खूष केलें आणि
कार मनांत महादजीबद्दल द्वेष उत्पन्न केला.

पराभ पुण्याला इंग्रजांचा स्वतंत्र वकील असावा, ही गोष्ट महादजीस
हिली ी नाहीं. महादजीबद्दल मॅलेटनें आपल्या वरिष्ठांस कळविलें :
ींचें महत्त्व वाढलें कीं, आपल्याला म्हणजे (इंग्रजांस) धोका
खोल महादजीनें दिल्लीचा बादशहा, तेथील सरदार व सर्व राजपूत
संबंध न ाकडे वळविले आहेत. तेव्हां महादजीशीं गोडी राखण्यांत
दाजीनें हु ी. महादजीनें कवायती फौज शिकवून तयार केली,
शिप लेटला वाईट वाटे.

करूं लाग ची वागणूक डोळ्यांपुढें आणा आणि पेशव्याची वागणूक
यायला आ णा. त्यांतला धूर्त कोण आणि भोळा कोण? ☆☆☆

: ७ : जशास तसें

इंग्रजांचा वकील मॅलेट संगमावर बंगला बांधून राहात होता. सवाई माधवरावाला त्यानें पृथ्वीचे गोल, दुर्बिणी, गाड्या, घोडे, कांहीं यांत्रिक गमती दिलेल्या होत्या. सवाई माधवरावाची व मॅलेटची मोठी दोस्ती जमलेली होती. मॅलेट पेशव्याशीं फारच हंसून खेळून वागे.

मॅलेटसाहेबाकडे बहिरोपंत मेहेंदळे नांवाच्या इसमाला दरबारनें मुद्दामच नेमलें होतें. एक दिवस मॅलेटसाहेब मेहेंदळयाला म्हणाला, “ बहिरोपंत, आमचें खाणें येथें कांहीं मिळत नाहीं, तर मुंबईहूनें आमचें खाणें आणण्यास परवानगी द्या. ”

बहिरोपंत म्हणाला, “ दरबारला विचारून सांगतों. ”

बहिरोपंतानें नानाला विचारलें, नानानें मॅलेटला मुंबईहून खाण्यापिण्याचे जिन्नस आणण्याची परवानगी दिली. मुंबईहून दररोज तीन मेणे भरून खाण्यापिण्याचे जिन्नस मॅलेटसाहेबाकडे येऊं लागले.

एक दिवस मॅलेटनें मुंबईच्या अधिकाऱ्याला लिहिलें, “ खाण्याच्या पदार्थांत न दिसतील अशा रीतीनें दोन तीन लहान तोफा लपवून पाठवून द्या. ”

मुंबईच्या इंग्रजसाहेबानें तीन मेणे पाठविले. दोन मेण्यांत खाण्यापिण्याचे जिन्नस व मधल्या मेण्यांत तीन लहान तोफा व दारूगोळा.

नानांच्या हुकमाप्रमाणें नाकेदारानें मधला मेणा अडवला.

त्या वेळीं कारभारी मंडळीचे हेर ठिकठिकाणीं होते. हेरांमार्फत मधल्या मेण्यांत दारूगोळा व लहान तोफा असल्याची बातमी नाना फडणिसास लागली.

नानानें मेणे पुण्याच्या नाक्यापर्यंत येऊं दिले व मधला मेणा अडवून ठेवण्यास नाकेदाराला हुकूम दिला.

मॅलेट पाहातो तों दोनच मेणे बंगल्यांत आलेले. त्यानें चौकशी केली. मेणा अडवल्याचें त्याला समजलें. तो मनांत घाबरला; पण तसें न दाखवितां तो बहिरोपंताला म्हणाला, “ आमचा तिसरा मेणा कां अडवला ? ”

बहिरोपंत म्हणाला, “ नानांना विचारा. ”

मॅलेटसाहेब पुणें दरबारांत आला. त्यानें तिसरा मेणा कां अडवून ठेवला म्हणून विचारलें. नाना म्हणाले, “ त्याचें कारण तर तुम्हांला माहीत असलेंच पाहिजे. ”

साहेब खजील झाला. त्यानें आपली चूक कबूल केली. खाण्यापिण्याशिवाय इतर जिन्नस त्यांत आहेत, दारूगोळा आहे, तोफा आहेत म्हणून मेणा अडवला, हें साहेबाला कबूल करावें लागले.

साहेबानें नानाची माफी मागितली. दरबारची माफी मागितली. तेव्हां त्याचा मेणा त्याला मिळाला.

साहेब मनांत उमजला कीं, अशीं चतुर माणसें सवाई माधवराव पेशव्यांच्या पदरीं आहेत तोंपर्यंत या राज्याला धोका नाहीं. आपणहि येथून पुढें फार जपून वागलें पाहिजे.

मॅलेटसाहेबानें ही हकीकत मुद्दाम मुंबईच्या इंग्रजाला कळविली आणि लिहिलें कीं, सावधपणें वागा नाहींतर आपली फजिती होईल. या राज्यांतला नाना फडणीस फार चतुर माणूस आहे. (१७८४).

☆ ☆ ☆

बहिरोपंत म्हणाला, “ नानांना विचारा. ”

मॅलेटसाहेब पुणें दरबारांत आला. त्यानें तिसरा मेणा कां अडवून ठेवला म्हणून विचारलें. नाना म्हणाले, “ त्याचें कारण तर तुम्हांला माहीत असलेंच पाहिजे. ”

साहेब खजील झाला. त्यानें आपली चूक कबूल केली. खाण्यापिण्याशिवाय इतर जिन्नस त्यांत आहेत, दारूगोळा आहे, तोफा आहेत म्हणून मेणा अडवला, हें साहेबाला कबूल करावें लागलें.

साहेबानें नानाची माफी मागितली. दरबारची माफी मागितली. तेव्हां त्याचा मेणा त्याला मिळाला.

साहेब मनांत उमजला कीं, अशीं चतुर माणसें सवाई माधवराव पेशव्यांच्या पदरीं आहेत तोंपर्यंत या राज्याला धोका नाहीं. आपणहि येथून पुढें फार जपून वागलें पाहिजे.

मॅलेटसाहेबानें ही हकीकत मुद्दाम मुंबईच्या इंग्रजाला कळविली आणि लिहिलें कीं, सावधपणें वागा नाहींतर आपली फजिती होईल. या राज्यांतला नाना फडणीस फार चतुर माणूस आहे. (१७८४).

☆ ☆ ☆

: ८ : घासीराम कोतवाल

पुण्याहून तीस पस्तीस तेलंगी ब्राह्मण आपल्या देशास जाण्यासाठीं निघाले. संध्याकाळच्या अगोदर ते घासीरामाच्या तळ्यावर गेले व स्वयंपाक करूं लागले. तेलंगी ब्राह्मणांचा स्वयंपाक झाला, जेवणें झालीं. ब्राह्मण आपआपसांत बोलत बसले. इतक्यांत घासीरामाचे लोक आले. त्यांनीं ब्राह्मणांना कैद केलें आणि भवानी पेठेंतील भुयारांत नेऊन कोंडलें. तेथें ते ब्राह्मण मेले. पुण्यांतील उरलेल्या तेलंगी ब्राह्मणांनीं हा बोभाटा सवाई माधवरावाच्या कानांवर घातला.

सवाई माधवरावानें घासीरामास बोलावलें व जाब विचारला. घासीराम म्हणाला, " ते चोरटे लोक होते, म्हणून मी त्यांना पकडलें व कोंडून ठेवलें. कोंडलें म्हणून त्यांनीं अफू खाऊन जीव दिला. "

सवाई माधवरावानें या प्रकरणांत बारकाईनें चौकशी केली. त्यांत पेशव्याला आढळलें कीं, घासीराम हा पैसे खाऊन गुन्हेगारांना सोडून देतो, गरीबगुरिबांना छळतो; मात्र पुण्याचा बंदोबस्त चांगला ठेवतो. चोऱ्या होऊं देत नाहीं. दंगाधोपा होऊं देत नाहीं. श्रावण मासाच्या रमण्याच्या वेळेला तो चांगला बंदोबस्त ठेवतो.

घासीराम दिसायला गोरागोमटा आणि बोलायला मिठ्ठास होता. पुणें शहराचा बंदोबस्त तो चांगला ठेवी. त्यामुळें घासीरामावर नाना फडणिसाची मर्जी होती.

तेलंगी ब्राह्मण कोंडून मारल्यामुळें घासीरामाचा एक एक अन्याय पेशव्याला कळून आला आणि घासीराम कोतवालीच्या कामावर ठेवायला लायक नाहीं असें चौकशींत सिद्ध झालें.

तेलंगी ब्राह्मण उतावळे झाले. त्यांनीं नानाच्या वाड्यावर गर्दी केली. ब्राह्मण म्हणूं लागले, " घासीरामाला आमच्या स्वाधीन करा. आमच्या लोकांना त्यानें कोंडून ठार मारलें. आम्हांला त्याला ठार मारलेंच पाहिजे, त्याखेरीज आमचा राग शांत होणार नाहीं. श्रावण मासाच्या रमण्यांतील आमची दक्षणा उपटण्यासाठीं घासीरामानें आमच्या लोकांना पकडलें व कोंडून ठार केलें. "

घासीराम रमण्याच्या जागेंत बेडी घालून कैदेंत ठेवलेला होता. घासीरामाची बेडी तोडली आणि डोक्याचे पांच पाट न्हाव्याकडून काढवून डोक्यांत शेंदूर भरून त्याला उंटावर उलटें बसवलें आणि त्याची धिंड साऱ्या पुणें शहरभर काढली. घासीरामाला आठ पेठांतून उंटावर उलटें तोंड करून हिंडवलें आणि गारपिरावर नेऊन

सोडलें. धिंड पाहाण्यास लोकांची खूप गर्दी झाली होती. संगमावरून गोरा साहेब देखील धिंड पाहायला आला होता. धिंड पुढें आणि तेलंगी ब्राह्मण मागें असे चालले होते. अखेर गारपिरावर तेलंग्यांनीं घासीरामाला ठार मारलें. घासीरामाचे साथीदार बापूजीपंत, गोपाळपंत व केसोपंत भावे यांनाहि पेशव्यानें बेड्या ठोकल्या व शिक्षा दिल्या. घासीरामासारख्या पुणें शहराचा बंदोबस्त ठेवणाऱ्या मोठ्या अंमलदाराला शिक्षा दिल्यामुळें सवाई माधवरावाचा वचक मोठमोठ्या सरदारांवर बसला. पेशव्याला आगळिक खपत नाहीं. आपण जपूनच वागलें पाहिजे. पेशव्याचें वय लहान म्हणून कसें तरी वागून चालणार नाहीं, असें लोक मनांतून समजले.

नाना फडणिसाच्या प्रीतींतला घासीराम पण त्याचें यथायोग्य पारिपत्य झालें. यामुळें लोक पेशव्याला दुवा देऊं लागले. (इ. स. १७९१).

☆ ☆ ☆

अहल्याबाई

अहल्याबाई होळकर ही मल्हारराव होळकराची सून. हिचा नवरा खंडेराव लढाईंत वारला तेव्हां हिनें सती जाण्याची तयारी केली; पण सासऱ्यानें तिला सती जाऊं दिलें नाहीं. कारण ती राज्यकारभार पाहाण्यांत कुशल होती. अहल्याबाईची राहाणी अगदीं साधी होती. तिच्या खजिन्यांत सोळा कोटी रुपये होते. या पैशावर राघोबादादाची नजर गेली आणि त्यानें तिच्यावर स्वारी केली; पण अहल्याबाईनें राघोबाला दाद दिली नाहीं.

अहल्याबाई

सवाई माधवरावाच्या मुंजीसाठीं व लग्नासाठीं तिनें इंदूरहून महेश्वरी लुगडीं, खण आणि इतर जिनसा मोठ्या अगत्यानें पाठविल्या. पुणें दरबारकडून तिला लग्नाला येण्याबद्दल निमंत्रण गेलेलें होतें; पण तिचें सारें लक्ष आपल्या प्रजेकडे व देवधर्माकडे होतें. पेशव्याच्या गादीबद्दल तिला आदर होता.

अहल्याबाईनें काशीविश्वेश्वराचें देऊळ पुन्हां बांधलें. सोरटी सोमनाथाचें देऊळ पुन्हां बांधलें. ठिकठिकाणीं अन्नछत्रें घातलीं, धर्मशाळा बांधल्या, विहिरी, तलाव खोदले. यामुळें मराठ्यांचें अनायासेंच नांव झालें.

अहल्याबाईनें राघोबादादाला थारा दिला नाहीं आणि सवाई माधवरावाबद्दल आपली निष्ठा दाखविली. तिच्याकडून पुणें दरबारचे कांहीं रुपये येणें होते. त्यासाठीं पुणें दरबारचा व तिचा पत्रव्यवहार चालत असे. आपल्या राज्यांत अशी सद्गुणी बाई आहे, याबद्दल पुणें दरबारला फार अभिमान वाटे. इंग्रजाबद्दल अहल्याबाई म्हणते : " इंग्रजाची प्रबलता हिंदुस्थानांत फार झाली. इंग्रज सर होणें दुरापास्त आहे. त्यास सर करण्यास साहाय्य एक श्रीमंत रावसाहेबांचा (सवाई माधवरावांचा) पुण्यप्रताप. ते केवळ अवतारी पुरुष. त्यांच्या कृपावीक्षणें मात्र मसलत सिद्धीस पावेल. वरकड व्याघ्रादिक श्वापदें बळ व युक्तिप्रयुक्तीनें मारवतील; परंतु अस्वलाला मारणें फारच कठीण आहे. सुरत धरून मारलें तरच मरेल; नाहीं तर अस्वलाचे चपेटींत कोणी सांपडला तर गुदगुल्या करून अस्वल त्यास मारील. "

अहल्याबाईच्या सेना विभागाची बाजू तुकोजी पाही. तुकोजी फार खर्चिक व बिनाहिशेबी होता. तुकोजीला वाटे, आपल्याला महादजी पाटीलबुवाइतका मान मिळावा. त्यासाठीं तो नाना फडणीसाच्या विरुद्ध वागूं लागला; म्हणजे अहल्याबाई पुणें दरबारच्या बाजूची आणि तिचा सेनापति पुणें दरबारच्या विरुद्ध; यामुळें नानाला त्रास झाला. शेवटीं त्यानें तुकोजीला महादजी पाटीलबुवाच्या स्वाधीन केलें. अहल्याबाईसारखी साध्वी व चतुर स्त्री अहल्याबाईच.

✡ ✡ ✡

: १० : "तुम्ही माझे दोन हात"

पाटीलबुवा पुण्याला आले होते. पेशव्यांबरोबर पाटीलबुवा रमण्याजवळ शिकारीला गेले. शिकार आटोपली, विसांवा झाला, पेशव्याला नौकाविहाराची लहर लागली. पर्वतीच्या तळ्यांत नौका तयारच होती. पेशव्यानें पाटीलबुवास नौकाविहारास बरोबर घेतलें. आज पेशवे फारच खुषींत होते.

पाटीलबुवा शूर होते, पाटीलबुवा चतुर होते तसेच पाटीलबुवा महत्त्वाकांक्षी होते. पाटीलबुवांची महत्त्वाकांक्षा बरोबर होती. पाटीलबुवांनीं दिल्लीच्या बादशाहाकडून प्रतिनिधीची सनद आणली होती. पाटीलबुवांना पेशव्यांचे मुख्य कारभारी होण्याची इच्छा होती. यावेळीं पेशव्यांचे मुख्य कारभारी नाना फडणीस होते.

नौकाविहार करतां करतां पाटीलबुवांनीं आपणास कारभारी करावें अशी गोष्ट सवाई माधवरावाजळ काढली. नौका तळ्याच्या मध्यभागीं होती. तळ्यांतील पाणी शांत होतें. एखादा दुसरा तरंग पाण्यावर उठून जात होता. त्याप्रमाणेंच सवाई माधवरावाच्या गालावर हसण्याची पुसट रेषा उमटून गेली. पाटीलबुवा उत्सुकतेनें पेशव्यांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. पाटीलबुवांच्या दृष्टीनें तो मोठा भाग्याचा क्षण होता; आणि पेशव्याच्या दृष्टीनें त्यांचा चतुरपणा आज पारखला जाणार होता.

तरुण पेशवा पाटीलबुवांच्या खांद्यावर हात ठेवीत त्याला म्हणाला, " त्याचं असं आहे पाटीलबुवा, तुमच्याकडे कारभार

द्यायला माझी हरकत नाहीं; पण मग मी थोटा होईन कीं ! अहो, नाना आणि तुम्हीं माझे दोन्ही हात. यांतला एक हात जर नसला तर मी मग थोटाच."

या चतुराईच्या भाषणानें पाटीलबुवांची महत्त्वाकांक्षा विरघळून गेली आणि ते हंसून बोलले, "अगदीं खरं बोललांत श्रीमंत. आम्ही आतां ही गोष्ट पुन्हा काढणार नाहीं. नानाचा मोठेपणा मला कबूल आहे" आणि "पाटीलबुवांचा मोठेपणा नानाला कबूल आहे." तरुण पेशवा म्हणाला.

त्यानंतर दोघे एकदमच हंसले. त्याबरोबर नौका थोडीशी हलली. वेळ बराच झाल्याचें पेशव्याच्या लक्षांत आलें आणि दोघांनीं वल्हवीत नौका तळ्याच्या कांठीं आणली.

पाटीलबुवांचा गैरसमज न होतां पेशव्यानें नानाचें काम नानाकडे ठेवलें आणि पाटीलबुवांचें काम पाटीलबुवांकडे राहिलें.

☆ ☆ ☆

: ११ : पाटीलबुवा

दिल्लीला ज्याला मोठेपणा त्याला साऱ्या भारतांत मोठेपणा. दिल्ली दरबारांत पेशव्यांना आपलें वजन पाहिजे होतें. दिल्लीकडल्या राजपुतांना, मुसलमानांना आणि हैदराबादच्या निजामाला पेशव्यांचा मोठेपणा नको होता. पेशव्यांचा उत्तरेकडील सरदार महादजी शिंदे हा मोठा शूर व धोरणी होता. महादजीला पाटीलबुवा म्हणत. पाटीलबुवांनीं आपल्या पदरीं युरोपियन लोकांना चाकरीला ठेवलें आणि युरोपियनां-कडून आपली कवायती फौजेची पलटण तयार केली. पाटीलबोवाच्या मदतीला तुकोजी होळकर गेला, लखबादादा बक्षी गेला. बक्षीनें मोठा पराक्रम केला आणि आग्र्याचा किल्ला घेतला. त्या वेळीं खुद्द दिल्लीला गोंधळ होता. बादशाहाचे डोळे गुलामकादर नांवाच्या एका पुंड माणसानें काढले होते आणि तो गुलामकादरच दिल्लीचा कारभार पाहात होता. गुलामकादर अतिशय जुलमी होता. गुलामकादरच्या जुलमाला सारी दिल्ली कंटाळली होती, हिंदु कंटाळले होते, मुसलमान कंटाळले होते, राजपुत कंटाळले होते, शीख कंटाळले होते; पण हे सगळे गुलाम-कादरपुढें दुबळे होते !

महादजी शिंदे

आमची मराठी सेना म्हणजे पाटीलबुवा दिल्लीवर गेले. त्यांनीं

त्या जुलमी, दुष्ट, क्रूर गुलामकादरला ठार केलें आणि सगळ्या दिल्लीकरांची संकटांतून सुटका केली.

शहाअलम बादशाहा पाटीलबुवांवर खूष झाला, म्हणजेच मराठ्यांवर खूष झाला. बादशाहानें पेशव्याला आपला प्रतिनिधि म्हणून सनद लिहून ती पाटीलबुवांच्या हातीं दिली. पाटीलबुवांना आतां उत्तरेकडील सरदारांकडून बिनतक्रार खंडणी मिळूं लागली. साऱ्या भरतखंडांत मराठ्यांचें नांव झालें कीं, मराठे शूर, मराठे न्यायी.

तिकडे बंगाल्यांत तर जवळ जवळ इंग्रजांचें राज्य सुरूं झालें होतें. तो इंग्रज पाटीलबुवांना भिऊं लागला.

पाटीलबुवा आतां साधासुधा फक्त मराठ्यांचा सरदार नव्हता; तर दिल्लीच्या बादशाहाचा वजीर होता. आणि त्याहीपेक्षां पराक्रमी होता. पाटीलबुवांची सेना कवायत शिकलेली होती. पाटीलबुवांना साऱ्या मराठमंडळाचा आधार होता. पाटीलबुवांनीं दिल्लीवर छाप टाकली, साऱ्या उत्तरेवर छाप टाकली आणि बादशाहाकडून मिळालेली सनद पेशव्याला अर्पण करण्यासाठीं पाटीलबुवा दक्षिणेकडे निघाले.

मानसन्मान घेत घेत, खंडणी वसूल करीत करीत पाटीलबुवा पुण्याला पोहोंचले. पुण्याला दरबार भरवून सवाई माधवराव पेशव्याला दिल्लीच्या बादशाहानें दिलेलीं वस्त्रें व सनद पाटीलबुवांनीं अर्पण केलीं. त्या वेळीं पुण्याचा दरबार अभिमानानें डोलूं लागला.

पाटीलबुवा सवाई माधवरावाबरोबर पर्वतीच्या तळ्यांत नौकाविहारास जाऊं लागले. तरुण पेशव्याला त्याच्या आजा–पणजाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी सांगून स्फुरण आणूं लागले. पेशव्यांचा मोठेपणा, पेशव्यांचा पराक्रम सवाई माधवरावाला कळूं लागला. पाटीलबुवांच्या

संभाषणानें तरुण पेशव्याला आनंद होऊं लागला. पाटीलबुवांना पेशव्यांबद्दल मोठा अभिमान व आदर होता. एक दिवस पाटील-बुवांनीं मोठी मिरवणूक काढली व सवाई माधवरावाला मिरवीत मिरवीत वानवडीला आपल्या मुक्कामापर्यंत नेलें. हत्ती, घोडे, नौबता, शिंगें, चौघडे सर्व कांहीं त्या मिरवणुकींत होते. खंडोगणती गुलाल तरुण सरदारांनीं एकमेकांवर उधळला ! म्हातारे सरदार एकमेकांकडे पाहून हसत होते. गुलालाबरोबर पिचकारीनें रंग उडविण्याचें कामहि चाललें होतें. अशा रीतीनें हसत खेळत सर्व सरदार पाटीलबुवांच्या गोटावर वानवडीला पोहोंचले. तेथें पाटीलबुवांनीं सर्व सरदारांचा ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें मान ठेवला. वस्त्रें दिलीं, भूषणें दिलीं. तरुण माधवराव पेशव्याचा पाटीलबुवांनीं सन्मान केला आणि रात्रीं नऊ-दहा वाजतां सर्व सरदार मंडळी पेशव्यांसुद्धां पुण्याला घरोघर आली.

पाटीलबुवांनीं दिल्लीच्या मुसलमानी राज्यांतील गोवध देखील बंद केला. मराठी राज्याचा खजिना वाढविला, पेशव्यांचें महत्त्व वाढविलें, इंग्रजाला वर मान करूं दिली नाहीं, चतुरपणानें आपली छाप सर्वांवर बसविली. पाटीलबुवांना विसांवा कसा तो माहीतच नव्हता. लढाई, शिकार, खलबतें आणि लांब लांबच्या मजला यांत पाटीलबुवांचें सारें आयुष्य गेलें.

सवाई माधवराव आणि पाटीलबुवा एकत्र शिकार करीत. पेशव्यासाठीं कांहीं हत्ती व जनावरें पाटीलबुवांनीं पैदा करून मुद्दाम पुण्याला पाठविलीं होतीं. पुण्याला असतांना साध्या थंडीतापाचें दुखणें विकोपाला गेलें आणि पाटीलबुवा वानवडीला वारले. (१७९४)

☆ ☆ ☆

: १२ : सोन्याचा दिवस

सवाई माधवराव पेशवे दिल्लीच्या बादशाहाचे खास प्रतिनिधि झाला. शहाअलम बादशाहानें पेशव्यांना वकील-इ-मुतूलक केलें. महादजी शिंद्यामुळें एवढा मोठा मान पेशव्यांना मिळाला.

आपल्या भारतांत सर्वांत मोठी सत्ता दिल्लीच्या बादशाहाची मानीत. शाहू महाराजांपासून दिल्लीच्या गादीबद्दल मराठ्यांची भक्तीची भावना होती. अशा या दिल्लीच्या बादशाहाचा दक्षिणेंतील प्रतिनिधि पेशवा बनला. निजामाला या गोष्टीचें वाईट वाटलें. मराठ्यांना निजामाकडून पुष्कळ दिवस तुंबून राहिलेलें येणें वसूल करावयाचें होतें. जवळ जवळ तीन कोटी रुपये निजामाकडून यावयाचे होते. त्याची मागणी पेशवे दरबारांतून सुरू झाली. निजामाकडून चाल-ढकलीचीं उत्तरें येऊं लागलीं. नाना फडणिसानें आमच्याकडे यावें, मग आम्ही हिशेब पाहूं तोंवर विचार करीत नाहीं असा निरोप मिळाला. त्यामुळें पेशव्यानें निजामावर चढाई करण्याचा निश्चय केला.

होळकर, भोसले, गायकवाड, निंबाळकर, पानसे, पटवर्धन, प्रतिनिधि हे सरदार एकत्र झाले. खुद्द सवाई माधवराव पेशवा आणि नाना फडणीस हेहि लढाईवर निघाले.

पेशव्यांचा तोफखाना जिवबादादा बक्षीकडे होता. तोफ-खान्याच्या माऱ्यानें निजाम घाबरा झाला. आणि जनानखाना टाकून किल्ल्यांत पळून गेला !

पेशव्यानें निजामाचा जनानखाना आपण होऊन निजामाकडे पोंचवला. नाना फडणीस म्हणाले, “आपली लढाई निजामाशीं आहे; त्याच्या जनानखान्याशीं म्हणजे बायकापोरांशीं नाहीं.

जनानखाना पेशव्यानें सुखरूप पाठविल्यामुळें निजाम मनांतून ओशाळून गेला. त्याला पेशव्याच्या न्यायीपणाची खात्री पटली आणि निजामानें किल्ल्यावरून आपले शिक्के पेशव्यांकडे पाठविले. नुसते शिक्के पाठविले याचा अर्थ असा कीं, तुम्हीं वाटेल त्या अटी लिहा व माझा शिक्का त्या कागदावर उठवा. मला त्या अटी व तो तह मान्य आहे, कबूल आहे. पेशवा म्हणाला, “ जरी तूं शिक्का पाठविलास तरी आम्ही आपलें रास्त घेणेंच घेऊं. वास्तविक तुझें व आमचें कांहीं वांकडें नाहीं. तूं आमच्या शेजारीं बहुत काळ नांदत आहेस; पण तुझा दिवाण मशीर हा फार उर्मटपणानें वागतो. आमचें रास्त देणें देण्याची टाळाटाळ करतो. यासाठीं मशिरला आमच्या ताब्यांत दे. ”

निजामानें आपल्या मुशीरुन्मुलुकला पेशव्यांच्या ताब्यांत दिलें. पेशव्यानें या मुशीरुन्मुलुकला पुण्यास खजिन्याच्या विहिरीजवळ कांहीं काळ कैदेंत ठेवलें व त्याच्या उर्मट बोलण्याबद्दलची खोड मोडली.

निजामाचा पराभव खर्डें येथें पेशव्यानें केला म्हणून याला खर्ड्यांची लढाई म्हणतात. यावेळीं पेशव्याकडे सव्वा लाख सेना जमली होती. परशुरामभाऊ पटवर्धन पेशव्याचा सेनापति होता. शिंद्याकडील कवायत शिकवलेली फौज होती. तिचा पेशव्याला उपयोग फार झाला. अर्ध्या दिवसांत निजाम पळाला आणि एका दिवसांत लढाई संपली.

मराठ्यांचा भगवा झेंडा मोठ्या डौलानें फडकूं लागला. मराठ्यांची साऱ्या हिंदुस्थानांत कीर्ति झाली. लोक म्हणूं लागले, सवाई माधवराव लहान असून त्यानें नांव राखलें. सर्व सरदार मराठ्यांच्या ताब्यांत आहेत. पेशवा खरोखरच दिल्लीच्या बादशाहाचा प्रतिनिधि शोभतो. निजाम नरम आल्यानें पेशव्यांचें वैभ[illegible] मराठ्यांचा मोठेपणा वाढला. (इ. स. १७९५)

: १३ : दख्खनचा दिवा मालवला

सवाई माधवराव वयाच्या चाळीसाव्या दिवसापासून पेशव झाला. तथापि त्याच्यावर तेव्हांपासून कारभाऱ्यांन देखरेख होती. कारभाऱ्यांनीं म्हणावें, " श्रीमंत मानाजीरावांना तरव द्यावी " कीं छोट्या सवाई माधवरावानें तरवारीला हात लावून रवार मानाजीरावांना द्यावी. म्हणजे माधवरावाच्या मनाला लहा पासून दुसऱ्याचें ऐकून तसें वागण्याची संवय झाली होती.

पाटीलबुवा शिंदे पेशव्यांच्या पराक्रमाच्या निरनिराळ्या ग सांगे. त्यांत माधवरावाचें मन रमे. नानाला वाटे, पेशवा महादजी णार कीं, लगेच त्यांच्या भेटीगांठी आंखडत्या घेण्यांत आ

राघोबादादाचा मुलगा दुसरा बाजीराव आणि सवाई माध चे. दुसरा बाजीराव जुन्नरला कैदेत होता. जुन्नरहून गु

त्यानें पेशव्याशीं पत्रव्यवहार व निरोपानिरोपी चालविली. हें नाना फडणिसाला आवडलें नाहीं. त्यानें बाजीरावाच्या पत्रव्यवहाराला बंदी केली.

कोणताहि व्यवहार नाना फडणीस आपल्याला स्वतंत्रपणें करूं देत नाहींत, अशी सवाई माधवरावाची भावना झाली. सवाई माधवराव मनांतून कुढूं लागला; म्हणजे पाहा चाळीसाव्या दिवसापासून मराठी राज्याचें प्रधानपद मिळालें. खायला प्यायला, करमणुकीला कोणत्याहि गोष्टीला कमी नव्हतें; पण ' आपल्याला स्वातंत्र्य नाहीं ' ही गोष्ट सवाई माधवरावाला बोचूं लागली.

सवाई माधवरावाचा प्रवासहि फारसा झालेला नव्हता. त्याचा बहुतेक काळ पुण्यांत गेला होता. त्यामुळें तो जरा रंजीस आलेला होता.

आपण पेशवे आहोंत, आपल्या बरोबरीनें किंवा वरचढीनें नाना फडणिसानें वागूं नये असें माधवरावाला वाटूं लागलें. घाशीराम कोतवालाला शिक्षा देण्यांत त्यानें आपला अधिकार गाजवला; पण एकंदरीनें अपमानाचा किंवा मनाच्या कोंडमाऱ्याचा परिणाम सवाई माधवरावाच्या प्रकृतीवर झाला. त्याला गणेशचतुर्थीपासून : [illegible] लागला. गणपति उत्सवांत ताण पडला. त्यामुळें त्याचा [illegible]याला खल झाला. पुढें दसऱ्याची मिरवणूक आली. त्या दिवशीं त[illegible]ख सेना जघोळी, शस्त्रपूजन वगैरे गोष्टींत आणि मिरवणुकींत फार[illegible]ति होता. [illegible]डला. दिवसभर फौजांची सलामी, दरबार, वकिलांच्या [illegible] पेशव्याला उपर्यक्रम चाललेलाच होता. अंगांत ताप असून सवाई म[illegible] आणि एव गोष्टी रेटून नेल्या !

संध्याकाळीं शमीपूजनाला जातांना तापामुळें शरीराचा तोल सुद्धां सांभाळवत नव्हता, तेव्हां आप्पा बळवंतानें शेल्यानें पेशव्याला अंबारींत बांधवून बसवलें आणि ताबडतोब वाड्यांत परत आणलें.

दसरा शुक्रवारीं होता. शनिवारीं पेशवा तापामुळें फणफणतच होता; आणि द्वादशीच्या दिवशीं काय झालें ?

श्रीमंतांस तापांत वायु झाला. सकाळींच गणपतीच्या दिवाणखान्यांत रंगमहाल आहे तेथें श्रीमंत गेले. तेथें झोपण्यासाठीं पलंग होता. त्या पलंगावर जाऊन श्रीमंत बसले. वाताच्या लहरींत पलंगावरून उठून दक्षिणेकडील खिडकींत उभे राहिले. खिजमतगार जवळच होता. तो अदबीनें म्हणाला, ' येथें उभें राहाणें ठीक नाहीं.' [illegible]एकीच तेथून उडी टाकली ! खालीं कारंज्याचा हौद होता. त्याच्या कांठावर श्रीमंताची उडी पडून मग ते हौदांत पडले. उजवी तंगडी मोडली. हाड बाहेर निघालें. दांतांची कवळी पडून गेली [illegible]पणावाटें रक्त निघालें. तेथून श्रीमंतांना उचललें आणि आ[illegible]

[illegible]आणलें. वैद्याला बोलावलें, हाड बसवलें. लेप दिला. सांगे. त्य[illegible] श्रीमंतांनीं डोळे उघडले. तेव्हां ते अर्धवट शुद्धींत कह्यांत [illegible]साच गेला. मंगळवारीं पौर्णिमेला रात्रीं श्रीमंत [illegible]

[illegible]ख्खनचा दिवा मालवला. हिरा हरपला ! अवघ[illegible] हे बरोबर कारभार आटोपला ! (ता. २७–१०–१७९५)

पुण्याचें भाग्य संपलें. पेशवाई दुबळी झाली. महाराष्ट्राचें भाग्य लयाला गेलें. महाराष्ट्रावर आणि भारतावर इंग्रजांच्या सत्तेचा फास आवळला गेला. भारतीय जनता परतंत्र झाली. पुण्याला धनी राहिला नाहीं. मराठ्यांचा वचक नाहींसा झाला. आणि इंग्रजांचें फावलें. त्यांनीं पुढील काळांत आपला अंमल आपल्या महाराष्ट्रावर, आपल्या भारतावर बसविला. या पारतंत्र्यांतून बाहेर पडण्यास भारतला सुमारें सव्वाशें वर्षें लागलीं.

☆ ☆ ☆

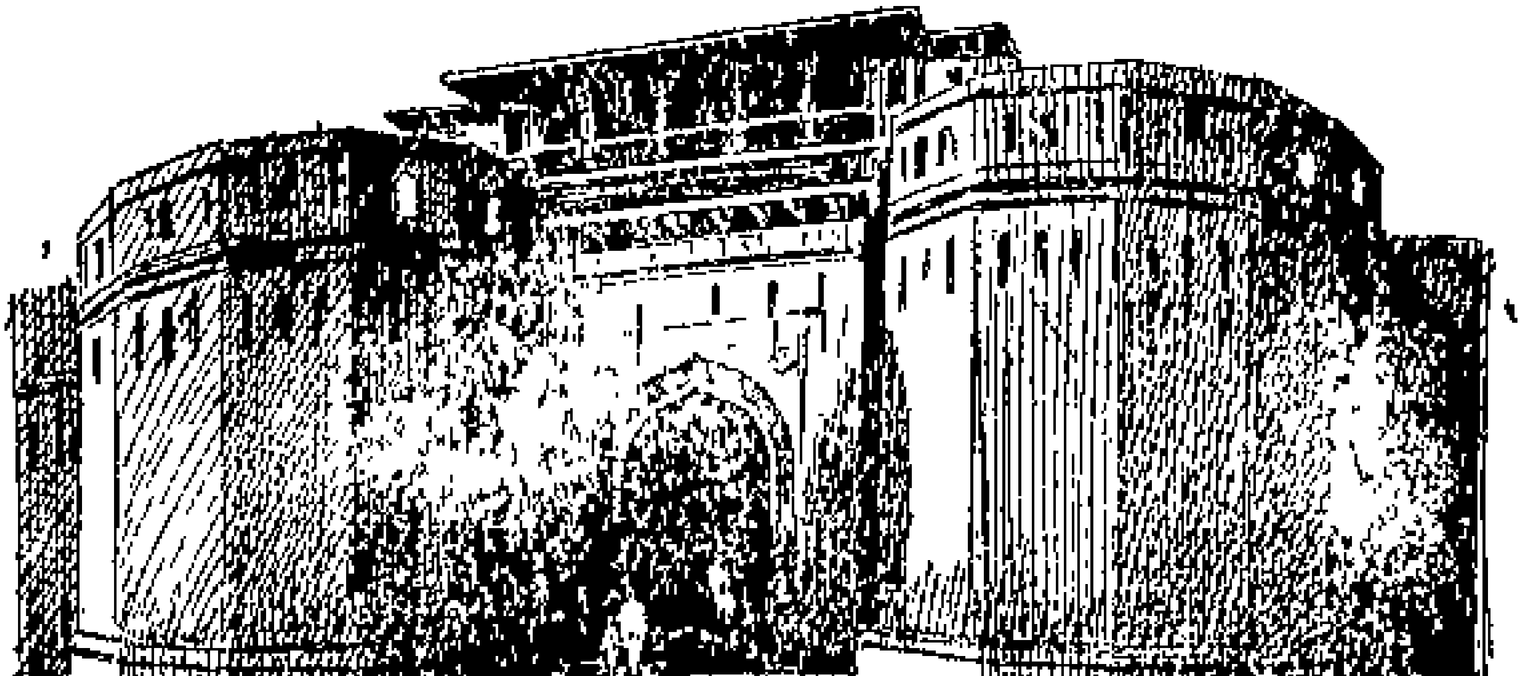

IRBK-0106264